

The concept of “death” in the folklore and ethnographic tradition of the Ukrainian Polissya

Olena O. Boriak

State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage from Technological Disasters

Doctor in History, Senior Researcher (Ukraine)

email: olena.boriak@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9873-6088>

Web of Science ResearcherID: HTR-5019-2023

Abstract.

Purpose of the study. To examine the concept of “death” based on the traditional beliefs preserved in the Ukrainian Polissya region. **Scientific novelty.** The study draws on field data collected between 2003 and 2021 during comprehensive historical and ethnographic expeditions conducted by the State Scientific Center for the Protection of Cultural Heritage from Man-Made Disasters. The presented records include, in particular, those from villages that suffered losses of cultural values as a result of the Chernobyl disaster. **Research methodology.** A systematic approach was applied in the analysis of the texts, utilizing a range of general scientific methods, including analytical, structural-typological, interpretive, comparative, and semantic methods. **Conclusions.** An individual’s attitude toward death determines the moral and ethical state of a civilization and its spiritual level. The presented variety of folkloric, ethnographic, and linguistic material, reflecting the traditional Polissya people’s conceptions of death in all its variations, embodies the value categories of human existence—such as Being, Fate, Will, Justice, Sin, and Atonement. The taking of life by mythological Death is an assessment of the significance of one’s sacrifice. The folk philosophy of death concerns the meaning of life, the awareness of the value of one’s life, a sense of responsibility for the life lived, and, in a crisis situation, the renunciation of one’s own existence. The recurring theme that unites numerous folklore plots on the subject of “death” is the distinction between earthly and otherworldly existence, the concept of the “other” world, and the interdependence and interpenetration of the two worlds. Deep-rooted pre-Christian worldviews regarding death, despite the millennia-long influence of Christianity, have perpetuated themselves and thus have been preserved and continue to be reproduced.

Keywords: Ukrainian Polissya, anthropology of death, personification of death, prose folklore, mythological beliefs of the Polissya people.

Концепт «смерті» у фольклорно-етнографічній традиції Українського Полісся

Олена Боряк

Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
докторка історичних наук, старша наукова співробітниця (Україна)

email: olena.boriak@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9873-6088>

Web of Science ResearcherID: HTR-5019-2023

Анотація.

Мета роботи. Розглянути концепт «смерті» на основі традиційних уявлень поліщуків, що збереглися на теренах Українського Полісся. **Наукова новизна дослідження.** Залучено польовий матеріал, зібраний протягом 2003–2021 рр. під час комплексних історико-етнографічних експедицій Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. Представлені записи, зокрема із сіл, що зазнали втрат культурних цінностей внаслідок Чорнобильської катастрофи. **Методологія дослідження.** При розгляді текстів застосовано системний підхід, залучено низку загальнонаукових методів, зокрема аналітичний, структурно-типологічний, метод інтерпретації, компаративний та семантичний методи. **Висновки.** Ставлення індивідуума до смерті визначається ступінь морально-етичного стану цивілізації, її духовного рівня. Представлене розмаїття фольклорного, етнографічного, лінгвістичного матеріалу, що відображає традиційні уявлення поліщуків про смерть в усіх варіаціях, умістили в собі ціннісні категорії життєдіяльності людини – такі, як Буття, Доля, Воля, Справедливість, Гріх, Спокута. Позбавлення життя міфологічною Смертю – це оцінювання вагомості своєї жертви. Народна філософія смерті – це про сенс життя, усвідомлення ціни свого життя, почуття відповідальності за прожите життя та, у кризовій ситуації – зречення власного буття. Наскрізний мотив, що поєднує численні фольклорні сюжети на тему «смерті» – це розмежування життєвого та потойбічного буття, уявлення про «тамтой» світ, взаємозалежність та взаємопроникнення двох світів. Глибинні дохристиянські світоглядні уявлення про смерть, попри тисячолітній вплив християнства, самовідтворювалися, а отже збереглися й продовжують відтворюватися.

Ключові слова: Українське Полісся, антропологія смерті, персоніфікація смерті, прозовий фольклор, міфологічні уявлення поліщуків.

Постановка проблеми. Вивчення ціннісних орієнтацій індивідуума як фундаментального соціально-психологічного механізму було і залишається актуальним напрямом сучасної історіографії. В умовах повномасштабних воєнних дій, загибелі військових, цивільного населення, – життєві настанови як суспільства в цілому, так і окремого індивідуума зазнають певних змін. Втім, є позачасові уявлення про духовні аспекти життєдіяльності, що глибоко укорінені в народній свідомості. Тема смерті акумулює в собі традиційні знання, зокрема про загальнолюдські пріоритети, тож звернення до теми «конечності життя» не втрачає актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний огляд публікацій новітньої доби, присвячених темі «смерті», засвідчує, що вона привернула увагу дослідників у той час, коли українська етнологічна наука шукала свій власний шлях між радянською етнографією, культурною антропологією, семіотикою та етнолінгвістикою. У широкому контексті міждисциплінарних студій та крос-культурних зіставлень до теми смерті звернувся філософ, культурний антрополог Роман Кісь (Кісь, 1996). Хоч інтерес до цієї теми спонтанно виникав і раніше (Зварич, 1993). Він зберігався і надалі, зокрема в культурно-антропологічному (Газнюк, Карпець, 2009 та ін.), лексичному (Жуйкова, 1996), історичному (Білоус, 2021; Гавриленко, 2020 та ін.), філософському (Нестеренко, 2021 та ін.) вимірах.

Ця вагома складова життєвого циклу людини наразі найбільше представлена у регіональних історико-етнографічних студіях, зокрема присвячених традиційній культурі Слобожанщини (Сушко, 2012), Волині (Солоп, 2023; Галайчук, 2017), Карпат (Гузій, 2007), Покуття (Галайчук, 2024, 2010), Закарпаття (Тиховська, 2009). Інша річ, що вона переважно розглядалась у форматі стандартного короткого вступу до відповідних студій.

Свій голос до названої тематики долучили фольклористики І. Коваль-Фучило (2004, 2012, 2014 та ін.), О. Шалак (2002, 2004), Л. Іваннікова (2004, 2023). Окремо згадаю ґрунтовну науково-

популярну працю Юлії Буйських, де серед надприродних істот своє законне місце зайняла Смерть* (Буйських. 2018, с. 199–202, 211–213, 263–264).

На сьогодні єдиним монографічним дослідженням поховальної обрядовості Українського Полісся, який, щоправда, базується на лексичному матеріалі, лишається доробок В. Конобродської «Поліський поховальний і поминальні обряди: етнолінгвістичні студії» (Конобродська, 2007). Окремі аспекти «вічної» теми (прикмети «на смерть», передчасна смерть, уявлення про душу, смерть як початок «переходу» у потойбіччя) розглядаються в публікаціях Ірини Несен (2015), Олексія Нагорнюка (2015), Ірини Рачковської (2025) та ін..

Упродовж кількох десятиліть вивчення традиційної духовної культури Полісся було справою колективу представників московської школи етнолінгвістів Інституту слов'янознавства РАН, засновником і керівником якої був академік РАН Нікіта Толстой (1923–1996). За сім років (1978–1985) за програмою «Поліського етнолінгвістичного атласу» на Українському Поліссі вони обстежили 40 сіл. Рукописна версія «Поліського архіву» за найзагальнішими підрахунками становить близько 130 тис. карток. Від 1994 р. ведеться робота над створенням електронної бази даних під назвою «Поліський архів». Як стверджується, дотепер до бази уведено 70% усіх матеріалів архіву. Утім, у відкритому доступі архів недосяжний, тож для українських колег – недоступний. Повідомляється, що з електронною базою даних успішно працюють дослідники «із різних міст Росії та із-за кордону» (див. докл.: База даних «Полесский архив»).

Треба визнати: це була одна із традиційних складових гібридної колоніальної політики радянського / російського імперіалізму. Унаслідок численних експедиційних «вторгнень» (Крим, Ольвія) їх учасники масово збирали і безперешкодно вивозили з України емпіричний матеріал, що «осідав» у московських і петербурзьких академічних, університетських і музейних сховищах. Це особливо прикро, адже записи, зроблені майже півстоліття тому, містять надзвичайно цінну, нині вже втрачену інформацію. Сьогодні справа нашої честі нарешті почати не просто відкрито говорити про фактичне привласнення цієї ділянки нашої духовної спадщини чужою державою, але й наполягати на поверненні награваного, нехай і через десятиліття.

Масив польового матеріалу з теренів Українського та Білоруського Полісся надав можливість російським дослідникам активно продукувати наукові студії. Це, зокрема, торкнулося і вивчення тематики поховальної обрядовості (Седакова, 2004; Толстая, 2013 та ін.). Окремої уваги потребує видання «Народна демонологія Полісся» в 3-х томах (2010, 212, 2016). Останній том містить розділ «Персоніфікація смерті», підготовлений російською науковицею Л. Виноградовою (2016). Зважаючи на вагомість опублікованого в додатку польового матеріалу з українських теренів він буде частково долучений до даної розвідки.

Основною джерельною базою для написання статті послуговували польові матеріали, зібрані співробітниками Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі – ДНЦЗКСТК), створеного 1991 р. (після реорганізації низки установ) з метою врятування, збереження та повернення культурної спадщини постраждалого від Чорнобильської катастрофи регіону Українського Полісся. Початок їх збирання відноситься до другої половини 1990-х рр.; місце зберігання – Музей-архів народної культури Українського Полісся ДНЦЗКСТК (далі – МАНКУП ДНЦЗКСТК).

Мета дослідження – розглянути концепт «смерті» на основі традиційних уявлень поліщуків, що збереглися на теренах Українського Полісся.

Виклад основного матеріалу. Під смертю розуміємо припинення життєдіяльності організму і його загибель; припинення біологічного обміну речовин в організмі або його частині; смерть як опозиція життю; кончина, скін (Словник української мови, 1978). «Фразеологічний словник української мови» фіксує приблизно 50 сталих виразів із компонентом смерть (Зварич, 1993, с. 832–834), що можна пояснити надзвичайною чутливістю цього феномену пересічною людиною.

Концепт смерті прозоро визначається мовними засобами, зокрема реалізується в кількох метафорах. Найчастіше згадувана земля: «як буде смерть, то буде й ямка» (с. Видричі ККш Влн.), уявлення про її переміщення – «смерть іде» (с. Яринівка Брн. Рвн.), але так само специфічний рух фізичного тіла: людина, що померла – «перекинулася» (с. Полиці ККш. Рвн.), а також рух душі (див. докл.: Боряк, 2021): «мою душу Бог забере» (с. Озерці Влд. Рвн.).

Вербалізація концепту «смерті» на фразеологічному рівні використовує принцип мовного табування, тобто уникнення про неї прямої згадки (Конобродська, 2007, с. 62). У мовленні оповідачі вдаються до евфемізмів, наприклад: «Коли та моя година прийде, коли та моя хвилинка, що мою душу Бог забере», «О, вже прийшла моя хвилинка» (с. Озерці Влд. Рвн.) (Володимирець–2009 Боряк-09-09 № 11).

* Тут і далі великою літерою позначено персоніфікований образ Смерті, на відміну від поняття смерті як завершення людського життя.

Яскравим свідченням «закодованої» лексики можуть слугувати лайки-побажання смерті, які спересердя виголошували: «Щоб ти одуб!» (с. Осока Лгн. Жтм.) (МАНКУП ДНЦЗКСТК* Житомир–2016 Боряк-D3S1 №5); «Щоб по тобі коржі попекли!» (с. Стовпинка Олв. Жтм.) (Дубровиця-Олевськ–2019 Боряк-D10S1 №8).

В уявленні людини померлий стояв на порозі «неземного, другого майбуття» (с. Богуші Брн. Рвн.). Звідси виринає мотив «дороги» («нам тільки вже туди дорога», с. Охотівка Крс. Жрм), «межі» (між життям і смертю, двома протилежними світами, своїм і чужим) та кінцевого прихистку – дому/хати: «...пашов на родину» (с. Печенюги НвгС. Чрн); «А моя мати, як помирала, каже: «Я поїду до дому». – Кажу: «Де ваша дома?» – Кажу: «Там, де батько і мати» (с. Охотівка Крс. Жтм.) (Коростень–2023 Боряк-D5S1 №54).

Надзвичайність «смерті» визначена уже тим неспростовним фактом, що нікому з людського роду не дано було знати про тривалість свого життя, хоча й визнавали: «А прийде той день, що треба вмерти» (с. Сергіївка Ємл. Жтм.) (Ємельчине-2011 Боряк-17-11 № 14).

Почасти несприйняття очевидності «конечності життя» знайшло своє відображення у казці, що й отримала відповідну назву: «Чому люди перестали знати час своєї смерті» (СУС – 793*) (Сравнительный указатель сюжетов...). Цей сюжет мав широке побутування (згадується, зокрема, в збірках М. Драгоманова, В. Гнатюка, О. Кольберга), утім кожна згадка про нього нашими респондентами – неспростовний доказ невимірності фольклорної традиції. Вочевидь, в пам'яті пересічної людини він зберігся як сюжет, що мав для неї особливе значення: «Так розказують, що йшов Господь по землі. Дивиться, двір занедбаний такий, бо люди знали, коли вмирати будуть. А він і питає у чоловіка: "Чого у тебе двір такий занедбаний?" – Кажу: "А чого я його буду робити, як я завтра вмираю?". Ну, що його робити? Так і залишається. Господь зробив так, щоб ми не знали, коли будемо помирати, і двір був охайний до смерті. Ну це я таку казочку чула» (с. Охотівка Крс. Жтм.) (Коростень–2023 Боряк-D5S1 №55).

У численних меморатах на означення «смерті» окрім ряду лексем «вмерти», «умерти», «спокоїтись», «сконати» (рідко) нема що додати. Чи не основний мотив розмірковувань – якою вона буде, «оця смерть». Базовим часто вживаним поняттям є «своя» смерть, «як має бути», «добра смерть» (с. Яринівка Брн. Рвн.; с. Звіздаль Нрд. Жтм.), «легенька» (с. Лозниця Нрд. Жтм.). Констатація *не тяжкої, раптової смерті без мук* є доволі частою: «...такі є, що ходять, ходять, раз – і всьо, вмерло» (с. Яринівка Брн. Рвн.).

Водночас повсюдно присутнє знання про можливу смерть «у важких муках», коли «важко», «не можна вмерти». Найпоширенішим, універсальним поясненням цього факту слугує вербальна формула «треба гріхи комусь одбути, [...] як нема гріхов, то не будеш тяжко вмирати» (с. Лозниця Нрд. Жтм.) (Житомир–2004 Боряк-03-04 № 25). Варто пам'ятати, що уявлення про «страшну», «погану», «важку» смерть грішних людей, до яких, зокрема, зараховували відьом, чаклунів, чарівниць, знахарів – універсальне. Вірили, що таке випробування може торкнутись усіх тих, хто за життя займався «колдунством» – неправедними справами. Їхні душі «забирали нечисті» (чорти, біси, диявол) (Буйських, 2018, с. 313).

Втім розхожим було судження: «А хто смерть полегшує? Ніхто легко не вмирає, вмирати всім важко. У мене свекруха помирала, свекор помирав, чоловік помирав, і всі важко» (с. Зелене Влд. Рвн.) (Володимирець–2009 Боряк-15(01)-09 № 11). Хоча і визнавали, що природу смерті та час їх настання призначає сам Бог у нагороду за праведне земне життя («...таку смерть мусиш і перебувати», с. Бронне Брн. Рвн.) (Березне-2013 Боряк-D2S3 № 20).

Очевидно, тут треба згадати про загальновідоме правило: в мить агонії людини не галасувати: «... не здумай кричати. Щоб ти не крикнула, щоб не збила. Бо як людину зіб'єш з пантелику, вже як вона вмирає, то дуже довго мучиться» (с. Локниця Зрч. Рвн.) (Зарічне–2010 Боряк-06-10 № 1).

Зафіксований перелік прийомів полегшення агонії відзначається універсальністю: вкласти в руки людині запалену свічку (найкраще стрітенську), вийняти з-під голови подушку, покласти «вузла», «того, що смертельне, вона нав'язала, ну собі на смерть» (с. Лозниця Нрд. Жтм.) (Житомир–2004 Боряк-3-04 № 25), «вузлик на смерть» («оту смертельну одіжку, що йому вже позначілі надівати – такий старий обичай») – або під голову (с. Машеве Чрб. Квс.), або «коло її»: «...ще така була мода, що як довго людина стара страждає, що ну не їсть, не п'є, і сама собі хоче смерті, так ложили в нас цеє все коло єї» (с. Жадове Смл. Чрн.) (Семенівка–2019 Боряк D6S1 № 15). Оповідачки не раз згадували про такий «прийом», як забрати людину з ліжка: «скоро умре, як покласти помираючого на землю або вивести на двір» (с. Межиліська Нрд. Жтм., запис І. Несен, 1996 р.). Моя колега І. Несен записала: «...їй легше долі вмирати десь, на землі. На землі. Бо вона вже ж поїде в землю, от вона і проситься на землю...» (с. Рови Вшг. Квс., 1998 р.).

* Далі у подібних покликаннях назва архіву опускається.

Поліський фольклор про смерть – це не про припинення життєдіяльності індивідууму внаслідок певних руйнівних процесів, а про подію. Ідеться про появу однієї днини в людському просторі Смерті як реальної одухотвореної істоти. Отже специфічна риса цієї «істоти» – спроможність ходити/приходити та брати/забирати. Її поява за певних умов може виявитися передбачуваною, прорахованою, а відтак завжди є надія (хоч і примарна) на протидію лихові.

Російські дослідниці, спираючись на зібраний ними емпіричний матеріал, стверджували, що поліському стереотипу персоніфікованої Смерті найперше притаманні «покійницькі» ознаки: худорлявість, кістлявість, блідість обличчя, холодні руки, зубатість тощо (Виноградова, 2016, с. 550). Цю тезу ані підтвердити, ані спростувати складно – для цього бракує ґрунтовної джерельної бази. Спираючись на наявний матеріал, справедливо лише сказати, що антропоморфний образ Смерті на Поліссі усе ж має різнопланові ознаки, серед яких важко виокремити «профільну».

Нині зафіксувати наративи про персоніфікацію Смерті в тому обсязі, як це щастило зробити колегам в 1970–1980-х роках, уже не вдається. Ці уявлення дедалі більше «завмирають». Утім деякі стійкі характеристики фіксуються. Так, розлогу міфологічну бувальщину, як її оповідали на Рівненському Поліссі, записала Ю. Буйських. У ній Смерть в образі молодої дівки із вінком на голові, у «пудвечках» і «лентах» гнала лісом чорну корову: «Як я, – каже, – за єю, то вона вішла на гудок, то, каже, схопівса ветьор, і стало дерево ламать, і не стало корові, і не стало, – каже, – тей дівки» (с. Сварині Влд. Рвн.) (Володимирець–2009, Буйських-2, арк. 33; цит. за: Буйських, 2018, с. 264).

Універсальність іпостасі Смерті як жінки в білому (це колір одягу, але також обличчя, волосся) – загальновідома (див., напр.: Гузій, 1995, с. 363), так само як давнє походження цього мотиву (Тиховська, 2021, с. 113–114). Мною записано: «в білому – і хустка біла, і кофта, і спідниця – всьо білене» (с. Люб'язь Лбш. Влн) (Любешів–2015 Боряк-D7S2 № 16).

Найчастіше серед епітетів, якими її іменували, фігурують: «висока», «з довгими косами» (с. Ветли Лбш. Влн.), «зубата» (с. Берестя Дбр. Рвн.) 565, «стара, суха, біла, уся в чорном» (с. Поліське Крс. Жтм.); «дуже страшна» (с. Мощенка Грд. Чрн.); одинично – скелетоподібна (с. Червона Волока Лгн. Жтм.) (див. також: Гузій, 1995, с. 363; Виноградова, 2016, с. 564, 565, 567, 571 та ін.).

Значно рідше, але траплялося свідчення й про чоловічу подобу Смерті: «...вже лежала, років вісімдесят було вже тій жінці. Говорить, вона [донька] торкнулася її, а вона говорить: "Ой, не торкайся мене, – каже, – бо приїхав на коні такий гарний мужик, то напевне вже за мною". І вона одразу померла» (с. Нуйно ККш. Влн.) (Камінь-Каширський–2012 Боряк-D1S2 №2).

Серед інших варіантів антропоморфного образу Смерті – її прихід по жертву в образі померлого родича (батьків, сестри, зятя тощо): «Вона [мати, яка заслабла] їх не знала, це баба і деда. І не бачила ніколи. А вона каже: "Не переживайте, у мене баба і дед вже сидять, чекають"» (с. Охотівка Крс. Жтм.) (Коростень–2023 Боряк-D5S1 № 54). Подібний мотив побутував на Житомирщині: «Оце про свого чоловіка розкажу. Він до мене: "Ото мати [померла] приходила, да я з нею тут спорився да кричав"» (с. Хрипля Нрд. Жтм.) (Брусилів-Радомишль-2003 Боряк-06-03 № 25).

Близька людина могла стати провісником прийдешнього життя у потойбіччі: «А после каже: "Савко (на бригадіра нашого, уже умерший), Савко, а як там добре? Як там, чи добре там?" А він був бригадиром, Савка, да вельми дружив з моїм. Ох, людиночко добрая, а я кажу: "А де він?". А він каже: "Коло мене сидить". Прийшов по його» (с. Великий Курінь Лбш. Влн.) (Любешів–2015 Боряк-D5S3 № 4).

Смерть показується і веде за собою в образі янгола: «Янголи проводять. [...] І вже як вун, той приведе, то янгол і довольний» (с. Любиковичі Срн. Рвн.) (Сарни-2008 Гаврилук-03-03 №7).

Згадки про обладунки Смерті, безумовно, свідчать про уявлення, що вона з'являлась у людському просторі з рішучими намірами. Серед знарядь найчастіше згадується коса: «Моя свекруха казала, що як свекор вмирав, то каже: "Я вже буду вмирати, бо вже смерть з косою стоїть [...] на покуті"» (с. Зелене Влд. Рвн.) (Володимирець-2009 Боряк-15/(01)-09 № 11). На Житомирському Поліссі також зафіксовано відомості про її появу із серпом (с. Перга Олв. Жтм.), на свою жертву вона «настромлялася вилками», «колють у глаза, лякают. Страшно робіцца» (с. Рясне Ємл. Жтм.) (Виноградова, 2016, с. 84). Нагадаю, що образ-персонаж кістлявої смерті, да ще й з косою (граблями) в руках, активно використовували іконописці, передусім у західних регіонах України, зокрема для відтворення сцен Страшного суду та чистилища (XV–XVIII ст.) (Berezhnaya, 2015). Стверджується, що цей мотив відсутній у візантійській іконографії і є іконографічним нововведенням українських майстрів (Лесів, 2016, с. 1050).

На Чернігівському Поліссі, окрім коси, «що за плечима блищить», згадується також пила: «Во снє я відела... Дед маленечкій, страшний, борода белая, с косой. Сказала маме, а она сказала: "...як прийде с косой, так бистрее я умру, а як с пілкой – так страшнее. Потрошку буде пілять» (с. Великий Зліїв Рпк. Чрн., також с. Хоробичі Грд. Чрн.) (Виноградова, 2016, с. 563, 568).

Нарешті, уявлялася вона також і з ножем у руках, адже на Житомирщині «в момент смерті когось із домашніх щовечора воду у відрі накривали – буває мрець у селі, то у відрі смерть ножа полоще» (с. Зубковичі Олв. Жтм., запис 1997 р.).

Антропоморфний образ Смерті може поєднуватись із зооморфними ознаками. Вона набуває подоби тварин, зокрема роду ссавців (кінь, собака, кіт, миша), земноводних (жаба), а також комах (Темченко, 2019, с. 32). Згідно зі зведеними відомостями російської дослідниці, зооморфна іпостась Смерті на Волині – це муха, миша; на Житомирщині – собака, кіт, метелик; на Чернігівщині – жаба; на Рівненщині – миша, жаба (див. докл.: Виноградова, 2016, с. 571–575). У моїх матеріалах це також кінь: «Колись моя мати розказувала, що у неї маленький братик умер. То сіли снідати в перший день на Пасху. А він каже: “Мамо, відчини двері, хай косюк [маленьке лоша] вибіжить. [...] Так він побачив свою смерть. Мама каже: “Нігде нема нічого!”. А він таке побачив і почав умирати» (с. Задовже Зрч. Рвн.) (Зарічне-2010 Боряк-13-10 № 18).

Матеріальна оболонка не є єдино можливою для Смерті: вона здатна залишатися непомітною, неприступною людському зорові. Утім дає про себе знати ледь помітним знаком, що робить її близькою до подоби душі. Цей її стан передається, зокрема, словом «тінь» (подібно до душі): «... ми на печі лежимо, а така, каже, тінь біла. Така тінь, зараз такого не розказують, такого немає. Така біла тінь прийшла.... [...] Каже, то смерть уже моя приходила» (с. Охотівка Крс. Жтм.) (Коростень–2023 Боряк-D5S1 № 54). Вона проявляє себе стуком (у покуть, у вікно) або вигуком: «А як дід помирав, тоже дід жив 96 років, то мого батька батько. То, каже, як стукнуло в угол раз, другий раз. Рядом дідова хата була. Ну то вже шось стукає. Якась звістка недобра буде» (с. Озерці Влд. Рвн.) (Володимирець–2009 Боряк-09-09 №11).

Усе ж, при зустрічі із небажаною «гостею» робили спробу відтермінувати її «присуд», якщо знали – як вона стане в головах жертви – людина помре, в ногах – ще поживе. Тож втаємничені вдавалися до хитрощів – майстрували рухомі ліжка: «...старший якісь там, – ка, – начальник, зробив таке ліжко, що крутиця, а воно, – каже, – коли не покрутиця, то всьо равно в головах Смерть» (с. Піщане ККш. Влн.) (Камінь-Каширський–2012, Буйських-6, арк. 12; цит за: Буйських, 2018, с. 263).

Насправді ж обдурити її було справою марною – попри всі хитрощі намічену жертву вона забирала із собою: «...прийшла Смерть, а колись ішла в одкритом відє. Начіпляє і коси, і сокири, і йде. Вже всі бачать, що вона іде сюди по мене, чи по кого. А одна баба каже: “Не, я все одно від тебе втечу”. Утікла поміж дітей та й їсть з дітьми уже там десь у садку. А смерть каже [бабі]: “Крути не верти, а мусиш умерти”. Таке. Бачте» (с. Сергіївка Ємл. Жтм.) (Ємільчине-2011 Боряк-17-11 № 14).

Драматична мить розлучення людини з життям сприймалась і як перший крок до правосуддя, час очікування прийдешнього вищого – Божого суду, спокутування за свої вчинки, а той і гріхи: «Він [чоловік] на одному ліжкуві, а я на другому ліжкуві. Але я все дивлюся, він всьо: “Ой, Боженку, прости мені гріхи. Я нікого, – каже, – не вбив, я й не продав, і в меліції не був. Я ніщо нікому не робив»» (с. Великий Курінь Лбш. Влн.) (Любешів–2015 Боряк-D5S3 № 4).

На Житомирщині мені пощастило записати сюжетний варіант казки, відомий під назвою «Смерть-кума» (СУС-332) (Сравнительный указатель сюжетов...). У ній хрещена мати дитини (в образі Смерті) одночасно виступає в двох іпостасях – «дидактичній» та «каральній». Обіцянка зробити свого кума «богатирьом» супроводжується її наказом: «Ти світку і постолі повісь на дверях. Щоб ти йшов на двор да бачив єє. І знадвору приходів і бачив, як ти живеш і жив». І з часом вона ж миттєво карає нувориша, якому гроші очі засліпили: «Вон прійшов додому, а йому вже соромно, що постолі і світка висить на дверях, вон взяв їх да спалив». Покарання не забарилося – чоловік перестав бачити її «підказки» (кому жити, а кому помирати), швидко збіднів, а невдовзі Смерть-кума прийшла і по нього.

Висновки. Ставленням індивідуума до смерті визначається ступінь морально-етичного стану цивілізації, її духовного рівня. Представлене розмаїття фольклорного, етнографічного, лінгвістичного матеріалу, що відображає традиційні уявлення поліщуків про смерть в усіх варіаціях, умістили в собі ціннісні категорії життєдіяльності людини – такі, як Буття, Доля, Воля, Справедливість, Гріх, Спокута. Позбавлення життя міфологічною Смертю – це оцінювання вагомості своєї жертви. Народна філософія смерті – це про сенс життя, усвідомлення ціни свого життя, почуття відповідальності за прожите життя та, у кризовій ситуації – зречення власного буття. Наскрізнний мотив, що поєднує численні фольклорні сюжети на тему «смерті» – це розмежування життєвого та потойбічного буття, уявлення про «тамтой» світ, взаємозалежність та взаємопроникнення двох світів. Глибинні дохристиянські світоглядні уявлення про смерть, попри тисячолітній вплив християнства, самовідтворювались, а отже зберіглись й продовжують відтворюватись.

Подяка. Висловлюю щире вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Berezhnaya L. (2015). The World to Come: Ukrainian Images of the Last Judgment. Cambridge, Mass: HURI for Harvard University Press. 356 p. URL: <https://www.academia.edu/13106922/>
URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000023763>
- База даних «Полесский архив». [Електронний ресурс]. URL: <https://inslav.ru/publication/baza-dannyh-polesskiy-arhiv-otdela-etnolingvistiki-i-folklor>
- Білоус, Н. (2021). За крок до Вічності. Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI – XVII століть / Відп. ред. Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України; Видавничий дім "Простір", 536 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015931>
- Боряк, О. (2021). Традиційні уявлення про душу на теренах Українського Полісся (на польових матеріалах). *Народознавчі зошити*. № 6(162). С. 1335–1348. <https://doi.org/10.15407/nz2021.06.1335>
- Буйських, Ю. (2018). «Колись русалки по землі ходили...»: Жіночі образи української етнології. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля. 320 с.
- Виноградова, Л. (2016). Персоніфікація смерті. *Народная демонология Полесья: Публикация текстов в записях 80–90-х гг. XX вв. Т. 3: Мифологизация природных явлений и человеческих состояний* / сост. Л. Н. Виноградова, Е. Е. Левкиевская. Москва: ЯСК. С. 555–832. URL: https://inslav.ru/sites/default/files/editions/2016_narodnaja_demonologija_polesja_3.pdf
- Виноградова, Л. (2008). Смерть хорошая и плохая в системе ценностей традиционной культуры. *Категории жизни и смерти в славянской культуре*. Москва: Институт славяноведения РАН. С. 48–56. URL: https://inslav.ru/sites/default/files/editions/2008_kategorii_zhizni_i_smerti.pdf
- Гавриленко, В. (2020). Осмислення смерті у духовній культурі XVII–XVIII століть: світоглядні рефлексії українців. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства*, VIII всеукраїнська наукова конференція (м. Суми, 16-17 квітня 2020 р.). Суми: Сумський державний університет. С. 237–241. URL: https://ifsk.sumdu.edu.ua/images/doc/konf_IFSK_2020_Zbirnuk.pdf#page=238
- Газнюк, Л., Карпець, Л. (2009). Образ смерті як основа сприйняття життя: культурно-антропологічний вимір. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. № 877. С. 191–196. URL: https://philosophy.karazin.ua/ua/kafedra/staff_tpf/visnyk/visnyk_877.pdf#page=191
- Галайчук, В. (2010). З духовної культури Богородчанщини: звичаї, вірування та повір'я, пов'язані зі світоглядними уявленнями про смерть і померлих. *Міфологія і фольклор*. № 3–4 (7). С. 27–49. URL: <https://lib.in.ua/141596-zhurnal-mifologija-i-folklor-2010-3-4-7>
- Галайчук, В. (2017). Традиційні уявлення про смерть та померлих на історико-етнографічній Волині. *Народознавчі зошити*. № 6 (138). С. 1343–1373. <https://doi.org/10.15407/nz2017.06.1343>
- Галайчук, В. (2024). Традиційні похоронно-поминальні звичаї та обряди на Покутті. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 56. С. 345–417. <http://dx.doi.org/10.30970/his.2024.56.12482>
- Голосіння (2012). / упоряд. І. Коваль-Фучило; наук. ред. Л. Іваннікова; НАН України. ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. К. 792 с.
- Гузій, Р. (2007). *З народної танатології: карпатознавчі розсліди*. Львів: Інститут народознавства НАН України. 352 с.: URL: <https://www.academia.edu/45182286/%D0%97>
- Жуйкова, М. (1996). Номінація смерті та архаїчне мислення. *Студії з інтегральної культурології. I. Thanatos. Народознавчі зошити*: спец. вип. Львів: Ін-т народознавства АН. Вип. I. С. 28–62. URL: <https://nz.lviv.ua/archiv/1995-tanatos/3.pdf>
- Захарченко, Г. (1999). Уявлення про душу, смерть та потойбічний світ в світогляді слов'ян (за матеріалами експедицій на Одещині). *Етнічна історія народів Європи*. Київ. Вип. 2. С. 40–44. URL: <https://ethnic.history.knu.ua/ua/1999/2>
- Зварич, С. (1993). Смерть у системі народного світогляду. *Родовід*. № 5. С. 42–45.
- Іваннікова Л. (2023). Поминальні практики кінця XX — початку XXI століття: контамінація традицій. *Народознавчі зошити*. № 4 (172). С. 964–977. <https://doi.org/10.15407/nz2023.04.964>
- Іваннікова Л., Коваль-Фучило І., Шалак О. (2004) «Дзєди» і «Проводи русалок» у с. Гавронщина Макарівського р-ну Київської області (святкують чорнобильські переселенці із с. Речиця). *Діалектологічні студії*. Вип. 4. Львів. С. 503–522. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?downloadid=990>

- Кісь, Р.** (1996). Коваріації уявлень про смерть як індикатор культури (спроба крос-культурного бачення). *Студії з інтегральної культурології. I. Thanatos. Народознавчі зошити*: спец. вип. Львів: Ін-т народознавства АН, 1996. Вип. I: Thanatos. С. 9–20. URL: <https://nz.lviv.ua/archiv/1995-tanatos/3.pdf>
- Коваль-Фучило І.** (2014). Українські голосіння: антропологія традиції, поетика тексту. Київ: ТзОВ «Простір-М». 359 с.
- Конобродська, В.** (2007). Поліський поховальний і поминальні обряди. Т. 1: Етнолінгвістичні студії. Житомир: Полісся, 2007. 356 с.
- Лесів, А.** (2016). Іконографія Страшного Суду в українському малярстві: становлення і розвиток у контексті візантійського мистецтва. *Народознавчі зошити*. 2016. № 5. С. 1044–1051. URL: <https://nz.lviv.ua/2016-5/#more-876>
- МАНКУП ДНЦЗКСТК.** – Музей-архів народної культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. Ф. Володимирець–2009; Ф. Березне–2013; Ф. Брусилів-Радомишль–2003; Ф. Дубровиця-Олевськ–2019; Ф. Житомир–2004; Ф. Житомир–2016; Ф. Зарічне–2010; Ф. Ємільчине–2011; Ф. Камінь-Каширський–2012; Ф. Любешів–2015; Ф. Ріпки–2017; Ф. Сарни-Коростень–2021; Ф. Семенівка–2019.
- Нагорнюк, О.** (2015). Урочище Старець поблизу с. Луко як приклад трансформації уявлень, пов'язаних із померлими раптовою смертю. *Народна культура українців: Життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження*: у 5 тт. / за наук. ред. М. В. Гримич. Т. 5: Старість. Смерть. Культура вшанування небіжчиків. Київ: Дуліби, 2015. С. 323–332.
- Несен, І.** (2015). Вшанування померлих у традиційному світогляді населення українського Полісся. *Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження*: у 5 тт. Т. 5: Старість. Смерть. Культура вшанування небіжчиків. Київ: «Дуліби», 2015. С. 350–372.
- Нестеренко, П.** (2021). Смерть та безсмертя особистості як світоглядна проблема. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. Вип. 35. С. 94–104. <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.35.11>
- Пискач, О.** (2009). Тема смерті в структурі поховального обряду на Закарпатті. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2009. Вип. 13. С. 83–89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spml_2009_13_21
- Рачковська, І.** (2025). Архаїчні уявлення населення Полісся про смерть. Аналіз матеріалів експедиційних досліджень в Сарненському, Вараському та частині Рівненського районів у 2022–2024 рр. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: філософія, культурологія, соціологія*, 2025. Вип. 29. С. 73–88. <https://doi.org/10.34079/2518-1343-2025-15-29-73-88>
- Седакова, О.** (2004). Поэтика обряда: погребальная обрядность восточных и южных славян / МГУ им. М. В. Ломоносова, Ин-т мировой культуры. Москва: Индрик. 320 с.
- Словник** (1978). Словник української мови: в 11-ти т. Т. 9: С / ред. тому: І. С. Назарова [та ін.]. / АН УРСР. Інститут мовознавства; Київ: Наук. думка. 916 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001610>
- Солоп, Б.** (2023). Поховально-поминальна обрядовість. *Культурно-побутові традиції українців Волині: історико-етнологічні нариси. Монографія* / за ред. Р. Сілецького. Львів: ЛГУ ім. Івана Франка. С. 246–281.
- Сравнительный указатель сюжетов:** Восточнославянская сказка (1979). / сост. Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. Ленинград: Наука. 437 с. URL: <https://ruthenia.ru/folklore/sus/geogr24.htm>
- Сушко, В.** (2012). Життя незкінченне. Поховальна обрядовість українців Слобожанщини XIX – XXI ст. Харків: СПДФО Бровін О. В. 234 с.
- Темченко, А.** (2019). Семантика тілесних «двійників» у міфологічних уявленнях слов'ян. *Народна творчість та етнологія*. № 3. С. 25–35. URL: <https://nte.etnolog.org.ua/arkhiv-zhurnalu/2019-rik/3>
- Тиховська, О.** (2021). Етнопсихологічна специфіка образу Смерті в казках українців Закарпаття, Словаччини та Сербії. *Народна творчість та етнологія*. № 3. С. 111–121. URL: <https://nte.etnolog.org.ua/arkhiv-zhurnalu/2021-rik/3>
- Толстая, С.** (2013). Почему люди не знают срока своей смерти? *Ethnolinguistica slavica*. К 90-летию академика Никиты Ильича Толстого. Москва: «Индрик». С. 253–266. URL: https://inslav.ru/sites/default/files/editions/2013_ethnolinguistica_slavica.pdf
- Фразеологічний словник української мови.** (1993). / уклад.: В. М. Білоноженко та ін., редкол.: Л. С. Паламарчук (голова) та ін.. / НАН України, Ін-т укр. мови. Київ: Наук. думка. Кн. 2. С. 529–980. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002727>

Шалак, О. (2002). «Висип мені, мати, високу могилу...». Уявлення про смерть і потойбічний світ, відображені в українському фольклорі. *Берегиня*. № 2. С. 29–34.

References

- Berezhnaya L.** (2015). *The World to Come: Ukrainian Images of the Last Judgment*. Cambridge, Mass: HURI for Harvard University Press. 356 p. URL: <https://www.academia.edu/13106922/> [In English].
- Bilous, N.** (2021). A Step Toward Eternity: The Inhabitants of Volhynia's Towns as Reflected in Wills from the Late 16th and 17th Centuries / Vidp. red. H. Boriak. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: Instytut istorii Ukrainy; Vydavnychiy dim "Prostir", 536 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015931> [In Ukrainian].
- Boriak, O.** (2021). Traditional Concepts of the Soul in the Ukrainian Polissya Region (Based on Field Research). *Narodoznavchi zoshyty*. № 6 (162). S. 1335–1348. <https://doi.org/10.15407/nz2021.06.1335> [In Ukrainian].
- Buiskykh, Yu.** (2018). "Once Upon a Time, Mermaids Walked the Earth...": Female Images in Ukrainian Ethnology. Kharkiv: Klub Simeinoho Dozvillia. 320 s. [In Ukrainian].
- Comparative Index of Plots:** East Slavic Fairy Tales (1979). / Compiled by L. G. Barag, I. P. Berezovsky, K. P. Kabashnikov, N. V. Novikov. Leningrad: Nauka. 437 pp. URL: <https://ruthenia.ru/folklore/sus/geogr24.htm> [In Russian].
- Database «Polesskii archive».** [Electronic resource]. URL: <https://inslav.ru/publication/baza-dannyh-polesskii-arhiv-otdela-etnolingvistiki-i-folklor>. [In Russian].
- Dictionary of the Ukrainian Language:** in 11 vols. (1978). Vol. 9: C / Edited by I. S. Nazarova [et al.]. / Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. Institute of Linguistics; Kyiv: Naukova Dumka. 916 pp. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001610> [In Ukrainian].
- Gavrilenko, V.** (2020). Reflections on Death in the Spiritual Culture of the 17th–18th Centuries: Worldview Reflections of Ukrainians. *Sotsialno-humanitarni aspekty rozvytku suchasnoho suspilstva, VIII vseukrainska naukova konferentsiya* (m. Sumy, 16-17 kvitnya 2020 r.). Sumy: Sumskiy derzhavnyi universytet. S. 237–241. URL: https://ifsk.sumdu.edu.ua/images/doc/konf_IFSK_2020_Zbirnik.pdf#page=238 [In Ukrainian].
- Gaznyuk, L., Karpets, L.** (2009). The Image of Death as the Foundation of the Perception of Life: A Cultural-Anthropological Dimension. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*. № 877. S. 191–196. URL: https://philosophy.karazin.ua/ua/kafedra/staff_tpf/visnyk/visnyk_877.pdf#page=191 [In Ukrainian].
- Halaichuk, V.** (2010). From the spiritual culture of the Bohorodchany region: customs, beliefs, and superstitions associated with worldview concepts of death and the deceased. *Mifolohiia i folklor*. № 3–4 (7). S. 27–49. [In Ukrainian].
- Halaichuk, V.** (2017). Traditional conceptions of death and the deceased in historical and ethnographic Volhynia. *Narodoznavchi zoshyty*. № 6 (138). S. 1343–1373. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/nz2017.06.1343>
- Halaichuk, V.** (2024). Traditional funeral and memorial customs and rites in Pokuttia. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna*. Vyp. 56. S. 345–417. [In Ukrainian]. <http://dx.doi.org/10.30970/his.2024.56.12482>
- Huzii, R.** (2007). From folk thanatology: Carpathian studies. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy. 352 s. URL: <https://www.academia.edu/45182286/%D0%97> [In Ukrainian].
- Idiomatic Dictionary of the Ukrainian Language.** (1993). / Compiled by: V. M. Bilonozhenko et al., Editorial Board: L. S. Palamarchuk (Chair) et al. / National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of the Ukrainian Language. Kyiv: Naukova Dumka. Vol. 2. Pp. 529–980. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002727> [In Ukrainian].
- Ivannikova, L.** (2023). Memorial Practices of the Late 20th–Early 21st Centuries: The Contamination of Traditions. *Narodoznavchi zoshyty*. No. 4 (172). pp. 964–977. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/nz2023.04.964>
- Ivannikova, L., Koval-Fuchilo, I., Shalak, O.** (2004) "Dzedy" and "The Water Nymphs' Procession" in the village of Gavronshchyna, Makariv District, Kyiv Region (celebrated by Chernobyl evacuees from the village of Rechytisia). *Dialectological Studies*. Issue 4. Lviv. pp. 503–522. URL: <https://www.instukr.lviv.ua/uk/publications/materials/documents/?newsid=185>. [In Ukrainian].
- Kis, R.** (1996). Covariations of conceptions of death as a cultural indicator (an attempt at a cross-cultural perspective). *Studii z intehralnoi kulturolohii. I. Thanatos*. *Narodoznavchi zoshyty: spets. vyp.* Lviv: In-t narodoznavstva AN, 1996. Vyp. I: Thanatos. S. 9–20. URL: <https://nz.lviv.ua/archiv/1995-tanatos/3.pdf> [In Ukrainian].

- Konobrodskia, V.** (2007). Polissia Funeral and Memorial Rites. Vol. 1: Ethnolinguistic Studies. Zhytomyr: Polissia, 2007. 356 pp. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000023763> [In Ukrainian].
- Koval-Fuchilo, I.** (2014). Ukrainian Lamentations: The Anthropology of Tradition, the Poetics of Text. Kyiv: Prostir-M LLC. 359 pp. [In Ukrainian].
- Lamentations** (2012). / Compiled by I. Koval-Fuchilo; Scientific Editor L. Ivannikova; National Academy of Sciences of Ukraine. M.T. Rylsky Institute of Folklore and Ethnology. Kyiv. 792 pp. [In Ukrainian].
- Lesiv, A.** (2016). Iconography of the Last Judgment in Ukrainian Painting: Formation and Development in the Context of Byzantine Art. *Narodoznavchi zoshyty*. 2016. № 5. S. 1044–1051. URL: <https://nz.lviv.ua/2016-5/#more-876> [In Ukrainian].
- Nahornyuk, O.** (2015). The Starets Tract near the village of Luko as an example of the transformation of beliefs associated with those who have died suddenly. *Folk Culture of Ukrainians: The Human Life Cycle: A Historical and Ethnological Study: in 5 vols.* / Edited by M. V. Hrymch. T. 5: Old Age. Death. The Culture of Honoring the Deceased. Kyiv: Duliby, 2015. S. 323–332. [In Ukrainian].
- Nesen, I.** (2015). Honoring the deceased in the traditional worldview of the people of the Ukrainian Polissya region. *Folk Culture of Ukrainians: The Human Life Cycle: A Historical and Ethnological Study: in 5 vols.* / Edited by M. V. Hrymch. T. 5: Old Age. Death. The Culture of Honoring the Deceased. Kyiv: Duliby, S. 350–372. [In Ukrainian].
- Nesterenko, P.** (2021). Death and the immortality of the individual as a philosophical issue. *Seriya filos.-politoh. studii*. Vyp. 35. S. 94–104. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.35.11> [In Ukrainian].
- Pyskach, O.** (2009). The Theme of Death in the Structure of Funeral Rites in Transcarpathia. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*. 2009. Vyp. 13. S. 83–89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spml_2009_13_21 [In Ukrainian].
- Rachkovska, I.** (2025). Archaic Beliefs About Death Among the Population of Polissya. An Analysis of Field Research Data from the Sarny, Varash, and Part of the Rivne Districts in 2022–2024. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: filosofiia, kulturolohiia, sotsiologiia*, 2025. Vyp. 29. S. 73–88. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.34079/2518-1343-2025-15-29-73-88>
- Sedakova, O.** (2004). The Poetics of Ritual: Funeral Rites of the Eastern and Southern Slavs / Lomonosov Moscow State University, Institute of World Culture. Moscow: Indrik. 320 pp. [In Russian].
- Shalak, O.** (2002). “Build me a tall grave, Mother...” Notions of death and the afterlife as reflected in Ukrainian folklore. *Berehynia*. № 2. C. 29–34. [In Ukrainian].
- Solop, B.** (2023). Funeral and Memorial Rites. Cultural and Everyday Traditions of the Ukrainians of Volhynia: Historical and Ethnological Essays. Monograph / ed. by R. Siletsky. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. Pp. 246–281. [In Ukrainian].
- Susko, V.** (2012). Life Is Endless: Funeral Rites of the Ukrainians of Slobozhanshchyna in the 19th–21st Centuries. Kharkiv: SPDFO Brovin O. V. 234 pp. [In Ukrainian].
- Temchenko, A.** (2019). The Semantics of Bodily “Doubles” in Slavic Mythological Beliefs *Narodna tvorchist ta etnolohiia*. № 3. S. 25–35. URL: <https://nte.etnolog.org.ua/arkhiv-zhurnalu/2019-rik/3> [In Ukrainian].
- Tolstaia, S.** (2013). Why don't people know when they will die? Ethnolinguistica slavica. On the 90th anniversary of Academician Nikita Ilyich Tolstoy. Moscow, 2013. P. 253–266. URL: https://inslav.ru/sites/default/files/editions/2013_ethnolinguistica_slavica.pdf [In Russian].
- Tykhovska, O.** (2021). Ethnopsychological Characteristics of the Image of Death in the Folktales of Ukrainians in Transcarpathia, Slovakia, and Serbia. *Narodna tvorchist ta etnolohiia*. № 3. C. 111–121. URL: <https://nte.etnolog.org.ua/arkhiv-zhurnalu/2021-rik/3> [In Ukrainian].
- Vinogradova, L.** (2008). Good and Bad Death in the Value System of Traditional Culture. *Categories of Life and Death in Slavic Culture*. Moskva. Institut slavianovedeniia RAN. S. 48–56. URL: https://inslav.ru/sites/default/files/editions/2008_kategorii_zhizni_i_smerti.pdf [In Russian].
- Vinogradova, L.** (2016). The personification of death. Folk Demonology of Polesia: Publication of Texts from the 1980s–1990s. Vol. 3: Mythologization of Natural Phenomena and Human Conditions / ed. L. N. Vinogradova, E. E. Levkievskaya. Moskva: IASK. S. 555–832. URL: https://inslav.ru/sites/default/files/editions/2016_narodnaja_demonologija_polesja_3.pdf [In Russian].
- Zakharchenko, G.** (1999). Conceptions of the Soul, Death, and the Afterlife in the Slavic Worldview (Based on Materials from Expeditions in the Odessa Region). *Etnichna istoriya narodiv Yevropy*. Kyiv. Vyp. 2. S. 40–44. URL: <https://ethnic.history.knu.ua/ua/1999/2> [In Ukrainian].

-
Zhuikova, M. (1996). The Nomination of Death and Archaic Thinking. *Studii z intehralnoi kulturolohii. I. Thanatos. Narodoznavchi zoshyty: spets. vyp. Lviv: In-t narodoznavstva NAN. Vyp. I. S. 28–62.* URL: <https://nz.lviv.ua/archiv/1995-tanatos/3.pdf> [In Ukrainian].
Zvarich, S. (1993). Death in the System of Folk Worldview. *Rodovid. № 5. S. 42–45.* [In Ukrainian].

Перелік умовних скорочень

Волинська область – Влн. (райони: Березнівський – Брн.; Камінь-Каширський – ККш.; Любешівський – Лбш.; Маневицький – Мнв.).
Житомирська область – Жтм. (райони: Ємільчинський – Ємл.; Коростенський – Крс.; Лугинський – Лгн.; Народицький – Нрд.; Олевський – Олв.).
Київська область – Квс. (райони: Вишгородський – Вшг.; Чорнобильський – Чрб.).
Рівненська область – Рвн. (райони: Березнівський – Брн.; Володимирецький – Влд.; Зарічненський – Зрч.; Рокитнівський – Ркт.; Сарненський – Срн.).
Чернігівська область – Чрн. (райони: Городнянський – Грд.; Новгород-Сіверський – НвгС; Ріпкинський – Рпк.; Семенівський – Смн.).

Надійшла до редакції / Received: 18.03.2026

Схвалено до друку / Accepted: 22.06.2026